

De standerdmolen van Rosmalen gerestaureerd

N.H. Jurgens

De samenvoeging van Rosmalen en 's-Hertogenbosch en de recent voltooide restauratie vormden de aanleiding om de aandacht op de molen aan de Molenstraat te richten. Met deze molen heeft de gemeente 's-Hertogenbosch, molenloos sinds de afbraak van de molen van Van Esch in 1939, weer een molen binnen haar grenzen.

Tijdens de restauratie werden enkele bouwhistorische waarnemingen verricht. Enkele van de gegevens, die met deze waarnemingen verkregen werden, konden vergeleken worden met archivalische gegevens. In dit artikel worden een aantal reeds bekende gegevens bijeengebracht en aangevuld met enkele niet eerder gepubliceerde gegevens. Ook komt een drietal andere molens kort ter sprake vanwege hun relaties met de standerdmolen.

De windmolen voor het ontwateren van het landgoed Eikenburg, gebouwd in 1842, en de korenmolen in de Deken Fritsenstraat, gebouwd in 1902, worden in dit artikel niet behandeld.

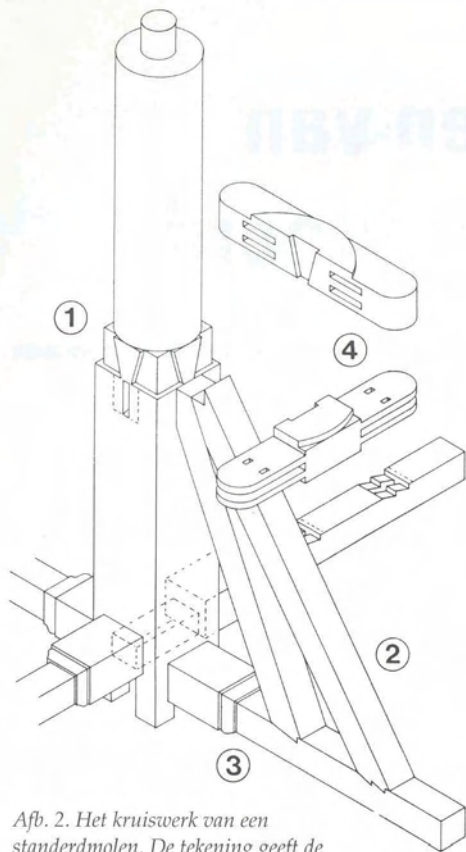
Standerdmolen

De molen is een zogenaamde standerdmolen.¹ Deze benaming duidt op de bouwkundige constructie. Een standerdmolen is vrijwel geheel van eikenhout gebouwd en bestaat uit twee gedeelten: de (molen-) *kast* en de onderbouw. Het gehele maalwerk bevindt zich in de kast, die twee (bij sommige standerdmolens drie) verdiepin-

gen telt. De wieken kunnen naar de wind gericht worden doordat de kast draaibaar is rond de *standerd*. Deze standerd, een verticale balk van zeer grote afmetingen, wordt overeind gehouden door vier paar schoren, de *standvinken*. Het wegschuiven van deze schoren wordt verhinderd door de horizontale *kruisplaten*, die tevens zijdelingse stabiliteit aan de standerd geven.

Afb. 1. De standerdmolen aan de Molenstraat
(Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

Afb. 2. Het kruiswerk van een standerdmolen. De tekening geeft de in Noord-Brabant algemene constructie weer. 1 stander

2 standvinken

3 kruisplaat

4 twee van de vier zetelstukken

(Tekening: N.H. Jurgens)

De stander reikt tot halverwege in de kast. Het geheel van stander, standvinken en kruisplaten wordt het *kruiswerk* genoemd. Tezamen met de *teerlingen* (poeren), muurtjes en afdekking vormt het kruiswerk de onderbouw van de molen. De standerdmolen is het oudste type windmolen in Europa. In de negende eeuw bestonden reeds windmolens in het Midden-Oosten.² Dit waren *horizontale windmolens*, d.w.z. molens waarvan de wieken in een horizontaal vlak bewegen. Deze stonden technisch echter op een aanzienlijk lager peil dan de in Europa reeds alom aanwezige watermolens. De ontwik-

keling van de standerdmolen begon daarvoor pas zodra men het idee van aandrijving door de wind en de technische principes van de watermolen kon combineren. Dit was eerst mogelijk na de uitvinding van de in een verticaal vlak bewegende wieken. Omdat een watermolen in verhouding tot de bouwkosten een hogere opbrengst had dan een windmolen, werden windmolens alleen opgericht wanneer er onvoldoende waterkracht beschikbaar was. Op enkele uitzonderingen na waren de middeleeuwse wind-korenmolens in Noord-Brabant standerdmolens. Zo waren vele molens van dit type in en om de stad 's-Hertogenbosch te vinden. De laatste hiervan, de *Santvlietmolen* op *Bastion Vught*, werd omstreeks 1900 verplaatst naar de buurtschap De Vleut bij Best.

Oudste vermeldingen van molens

Watermolens bestonden al voor het begin van onze jaartelling, maar deden in Nederland hun intrede pas in het begin van de twaalfde eeuw. De vroegste vermeldingen van windmolens in Europa dateren van omstreeks 1180. Doordat op meerdere plaatsen gelijktijdig sprake is van het oprichten van windmolens, bestaat nog geen zekerheid over de plaats waar dit molentype zijn oorsprong heeft. Het was zeker geen Nederlandse vinding. De oudste, tot nu toe bekende, vermeldingen in Nederland betreffen de windmolen in Langerak in 1253³ en Alem in 1257.⁴ De van 1240 daterende vermelding van een molen in Merum (bij Roermond) werd als windmolen geïnterpreteerd. In het document is echter niet expliciet sprake van een windmolen; gezien de vele contemporaine vermeldingen van *schipmolens* (een op een schip gebouwde watermolen, welke verankerd ligt in een rivier) op de Maas betreft dit vermoedelijk eveneens een dergelijke molen.⁵ De relatief late opkomst van zowel de water- als de windmolen in Nederland is waarschijnlijk het gevolg van de demogra-

fische ontwikkeling. Een molen vergt een grote investering, die pas rendabel wordt bij een voldoende grote bevolkingsdichtheid. In de Middeleeuwen voorzag een molen in het algemeen in de meelvoorziening van circa 500 mensen.

Middeleeuwse molens in Rosmalen

Aan de historie van de molens van Rosmalen werden enkele publicaties gewijd.⁶ In de Bossche Protocollen komen regelmatig twee molens in Rosmalen terug⁷: de watermolen in Engeland en een windmolen. Van geen van beide is een oprichtingsakte bekend. In 1377 verhuurt Rutger de Cort de windmolen, genaamd de *Creytenmolen* en de watermolen in Engeland aan Aart, zoon van Klaas van Hijntham en Roelof Danen.⁸ De Engelandse watermolen, die op de Aa, westelijk van Coudewater lag, en de windmolen waren blijkbaar lang in dezelfde hand. In een document van 14 augustus 1387 blijkt dat de windmolen gelegen was tussen Rosmalen en Berlicum.⁹ In een later document (uit 1403) is er sprake van *Die Aude Moelen*.¹⁰ De naam *Creytenmolen* kon nog niet afdoende verklaard worden. "Creyten" betekent concurreren. Indien de naam hiervan afgeleid is, dan zou al een molen aanwezig geweest moeten zijn. Dat zou dan tevens de naam *Aude Moelen* verklaren. Of de *Aude Moelen* een water- of een windmolen was blijkt niet uit dit document. Mogelijk werd de Engelandse watermolen met deze naam aangeduid. In 1546 bestond een ros-korenmolen (een door paarden gedreven molen). Water-, wind- en rosmolen waren toen van Jan van de Wijngarde. Blijkens een document van 1692 stond deze rosmolen bij Coudewater.¹¹

De watermolen was vermoedelijk vóór 1576 verdwenen. In een document uit dat jaar is sprake van "...aan de zijde van der bruggen dair de engelantsche watermoe- len placht te staen".¹²

De standerdmolen na de Middeleeuwen

In 1563 werd aan Wijnant van de Wijngarde toestemming verleend de molen te verplaatsen omdat de wind te veel belemmerd werd door huizen en bomen.¹³

Op 1 september 1628 werd de molen gekocht door het klooster Coudewater.¹⁴ Reeds het jaar daarop werd de molen geconfisqueerd.¹⁵

In de nacht van 12 op 13 november 1688 brandde hij geheel af. Voorbijgangers verklaarden voor Adriaen Willems van der Horst, president, en Jan Symons van den Heuvel, *schepenen in den dingbancke van Roosmalen*, gezien te hebben dat de molen *in de schrank* stond zoals dat behoorde,¹⁶ de zeilen opgerold waren, er geen vuur of licht te zien was en de deur gesloten was. Passanten die tussen twee en drie uur de molen zagen branden verklaarden dat de molen nog steeds stond zoals dat behoorde. De molenaar en zijn knecht waren uit bed gehaald om te proberen de brand te blussen, maar er was geen redden aan. De molen was toen *competerende den gemeijnen lande en gebruikt wordende bij Cornelis van Couwenbergh*.¹⁷

Het is nog niet bekend wanneer de molen aan een particulier verkocht is. In 1703 was dat nog niet het geval. Cornelis van Couwenberg was toen nog steeds pachter.¹⁸

Op 20 december 1740 ging de molen wederom verloren, deze keer door storm.¹⁹

Op verzoek van de molenaar, Jan Poorters, stelde molenmeester Hendrick Deenen uit Mierlo een verklaring op.²⁰ De molen was op 1 juni 1741 weer bedrijfsvaardig.

De oudste van de nog aanwezige inscripties zijn van 1744. De bij dit jaartal behorende initialen AVDS konden nog niet getraceerd worden. De huidige molen is dus blijkbaar de in 1741 herbouwde molen.

Ligging

Rosmalen is ontstaan op een dekzandrug.²¹

De oude kern van het dorp ligt al zeker sedert 1500 op dezelfde plaats.²²

Het lage gelegen gebied, zuidelijk van de

oude dorpskern, was in gebruik als bouwland.²³ Dit bouwland is thans gedeeltelijk verdwenen tengevolge van de zuidelijke uitbreidingen van het dorp.

De Engelandse watermolen lag aan de zuidwestzijde van dit gebied, mogelijk op de grens van Rosmalen en Berlicum. In 1403 is in een overdracht van erfcijszen en -pachten sprake van *een stuk land gelegen in Berlicum en in Rosmalen an die oude moelen*.²⁴ Als hiermee inderdaad de Engelandse watermolen bedoeld is, zou dat in overeenstemming zijn met de veronderstelling dat deze gelegen was op de gemeentegrens. In de feodale tijd was het de ingezetenen van een plaats waar een molen stond gewoonlijk verboden hun graan op een andere molen te laten malen.²⁵

Meerdere molens waren daarom op een gemeentegrens gebouwd. De in 1299 opgerichte molen van Coevering was zelfs met twee teerlingen in Sint Oedenrode, één in Schijndel en één in Veghel geplaatst.

De huidige standplaats van de windmolen ligt zuidelijk van het oude dorp, op een kleine natuurlijke verhoging, in het oude bouwland. De heuvel waarop hij staat werd waarschijnlijk opgeworpen op de natuurlijke verhoging om de molen zo hoog mogelijk te kunnen plaatsen.²⁶

In 1563 zou de windmolen "verzet" zijn. Uit de thans bekende plaatsaanduidingen "tussen Rosmalen en Berlicum" uit oude documenten is de vroegere standplaats niet te herleiden. Op de Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000, blad 588, verkend in 1895, wordt de huidige Heer en Beekstraat aangeduid als Molenstraat. Vanaf de Molenstraat liep de Molenweg naar het oosten, thans de Oude Baan. Als deze aanduidingen op de genoemde kaart juist zijn en van vóór 1563 dateren, dan lijkt het waarschijnlijk dat de molen vroeger ongeveer 500 m. zuidwestelijker gestaan heeft. De ros-korenmolen stond in 1692 bij Coudewater. De ros-oliemolen, die in 1844 gebouwd werd, stond op de hoek van de Heer en Beekstraat en de Graafsebaan.

Afb. 3. *Quarta pars Brabantiae cujus caput Sylvauducis*, door Willem Jansz Blaeu 1644.
(Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

Topografische gegevens

De watermolen van Engeland wordt op geen van de bekende kaarten aangegeven. Resten die vermoedelijk van een molen zijn werden gevonden bij het opzuigen van zand uit wat thans de *Stenen Kamer-Plas* heet.²⁷

De oudste kaart waarop een windmolen bij Rosmalen is getekend, is een kaart van Blaeu uit 1644.²⁸ Deze molen is aangegeven zuidelijk van Rosmalen, kennelijk op de plaats waar de molen aan de Molenstraat te vinden is. Hendrik Verhees²⁹ geeft op dezelfde plaats een molen aan. Blaeu situeert zuidelijk van Coudewater (aangegeven als "Oewater"), oostelijk van de Aa nog een andere molen. Op deze plaats geeft Verhees geen molen aan, echter wel westelijk van de Aa. Dit betreft 't *Klein Molentje* van Den Dungen, dat reeds bestond in 1714.³⁰ Laten de kaarten van Blaeu en Verhees nog enige ruimte tot twijfel, blijkt de Topografische Militaire Kaart staat de molen zeker al vanaf 1838 op zijn plaats aan de Molenstraat.

Bouwhistorische waarnemingen

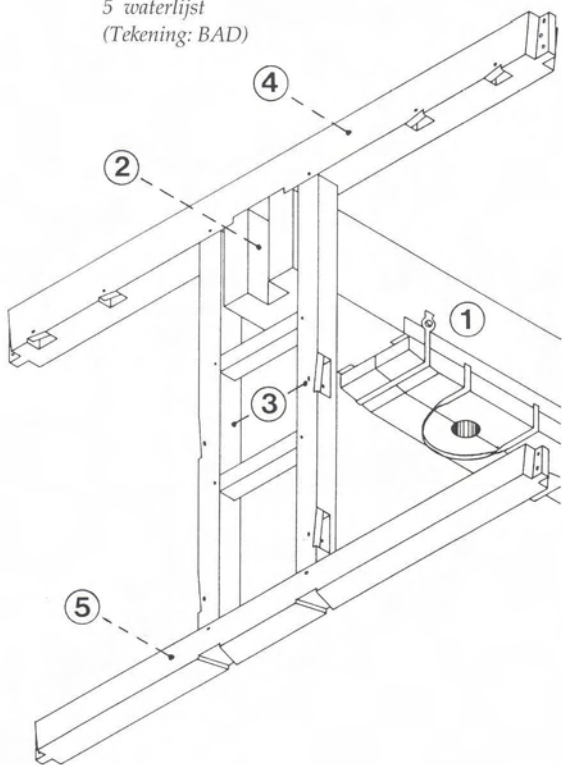
De gemetselde teerlingen waar de molen op staat zijn zeer waarschijnlijk achttiende eeuws.

Bij de constructie van de molenkast werden geen delen van de voorgaande molen gebruikt, met uitzondering van de *steenbalk* (dit is de horizontale balk in de kast, die het grootste gedeelte van het gewicht van de kast draagt). Ook de standaard zou afkomstig kunnen zijn uit de van 1689 daterende molen. Deze zware balken zouden ook van een andere molen overgenomen kunnen zijn, maar het meest waarschijnlijk is toch wel dat ze uit de voorganger gekomen zijn. Dat de steenbalk ouder is dan de kast blijkt uit de verticale kepen in de koppen van deze balk. In oudere standerdmolens waren de balken, die de verticale trekverbinding vormen tussen de middelste en de onderste horizontale balk

Afb. 4. Moerstijlconstructie. Getekend is een gedeelte van de onderste helft van de constructie van de linkerzijwand. De steenbalk is waarschijnlijk afkomstig uit de in 1740 omgewaaide molen.

- 1 steenbalk, die op de standaard kan draaien
- 2 keep in de steenbalk waar een moerstijl gezeten heeft
- 3 moerstijlen naast de steenbalk
- 4 steenlijst
- 5 waterlijst

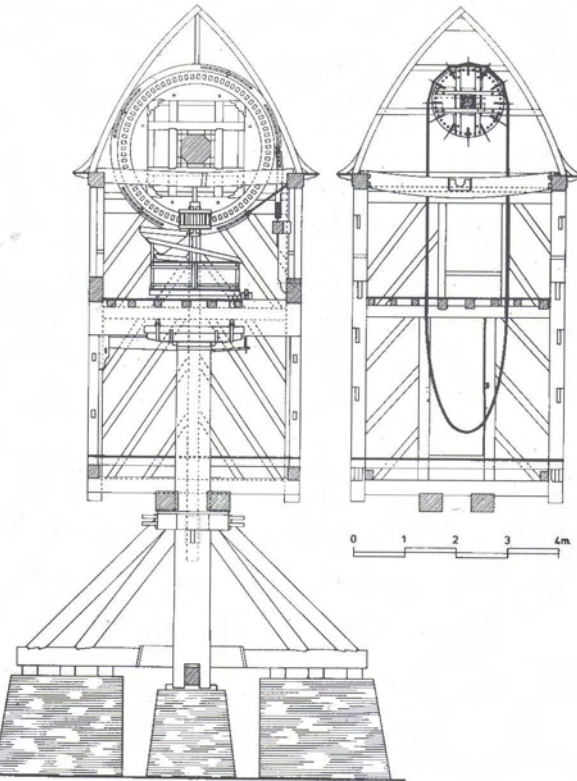
(Tekening: BAD)

(de *steenlijst* en de *waterlijst*) in de zijkanalen van de kast (de *moerstijlen*), door de koppen van de steenbalk gekeept. De molen van Rosmalen toont al de constructie, zoals deze vanaf het einde van de zeventiende eeuw in standerdmolens werd toegepast: twee maal twee verticale trekbalken aan weerszijden van de koppen van de steenbalk.³¹ Het ontbreken van kepen, midden tussen de verticale balken, in de twee horizontale balken, toont dat de constructie in Rosmalen met balken ter weerszijden van de koppen van de steenbalk hier de oorspronkelijke constructie is. Overigens toont de molenkast de constructie, zoals deze gebruikelijk was vanaf het begin van de achttiende eeuw in het oostelijke deel van Noord-Brabant, Limburg en het Niederrhein-gebied. Alle zijwanden ontleen hun stijfheid aan een relatief groot aantal evenwijdig geplaatste schoren. In zeventiende eeuwse molens werden kruisen toegepast in plaats van evenwijdige schoren.³²

De *vang* (rem) wordt momenteel bediend middels een *binnenwipstok* (hefboom binnen in de kast). Een aantal slijtsporen op de *vangbalk* (die de kracht levert aan de rem), ter plaatse van de trapzijde van de steenbalk, maakt het waarschijnlijk dat er voorheen een *vangtrommel* is geweest (een houten cilinder op een as; de constructie met vangtrommel is ouder dan die met wipstok).

Een aantal slijtsporen aan de achterzijde van de steenbalk lijkt er op te wijzen dat de binnenwipstok al geruime tijd aanwezig is, maar eerder meer naar achteren heeft gezeten. De vangbalk is op die plaats weggekeept ten behoeve van het vangtouw. De rechterzijkant was reeds in 1985 vervangen, de linkerzijkant, die dit jaar gedeeltelijk vervangen werd, kon nog gedocumenteerd worden. De achterkant is, behoudens de hoekstijlen, nog geheel oorspronkelijk. Het *stormbint* (de voorkant), die het meest te lijden heeft van weer en wind, is vermoedelijk al lang

Afb. 5. Dwarsdoorsneden van de molen. Links: voorzijde met kruiswerk; maalgang op steenbalk. Rechts: achterzijde; luiwerk met gaffelwiel en gaffelreep (Tekening: BAD)

geleden vernieuwd. Het is onwaarschijnlijk dat de voorkant de tand des tijds beter weerstaan zou hebben dan de beide, inmiddels vervangen zijanten.

Indien de steenbalk inderdaad uit de in 1740 omgewaaide molen komt, dan heeft die molen nog de constructie met de door de steenbalk gaande enkele moerstijlen gehad. Omdat van de voorgaande molen geen andere balken opnieuw gebruikt werden zijn overigens geen conclusies te trekken over de constructie daarvan.

Met behulp van dendrochronologisch onderzoek (jaarringonderzoek) zouden de nog authentieke balken mogelijk gedateerd kunnen worden. Daarmee zou een bevestiging gevonden kunnen worden van het bouwjaar van de molen. Als de steenbalk inderdaad uit de omgewaaide

molen afkomstig is, dan zal deze waarschijnlijk uit 1689 dateren. Ook daarvan is dan wellicht een bevestiging te vinden door dendrochronologisch onderzoek. Merkwaardig is dat vrijwel alle balken, zowel die van het kruiswerk als die van de kast, met verf genummerd zijn. Ook de balken in de voorkant zijn met verf genummerd. Een dergelijke wijze van nummeren is steeds van betrekkelijk recente datum. Meestal werden alle onderdelen al bij het vervaardigen genummerd. De gehele molen werd in de werkplaats vervaardigd. Om bij het oprichten de onderdelen op de juiste plaats te krijgen was het gebruikelijk de onderdelen van telmerken te voorzien. In de achttiende eeuw werden deze telmerken gewoonlijk gehakt met een rechte beitel. De gebinten werden liggend op de grond geconstrueerd. De telmerken kunnen zich zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde van de kast bevinden. In Rosmalen werden bij het verwijderen van het beschot in het geheel geen gehakte telmerken aangetroffen.

De met verf aangebrachte nummers (Romeinse cijfers op de dragende constructie, Arabische cijfers in de kast) zijn niet met zekerheid te dateren. Op een balk zijn ze aangebracht over de, eveneens met verf aangebrachte, naam *A. v. Lith 1851*. Op de steenbalk is een opschrift *19CG16*. Dit opschrift lijkt met dezelfde verf te zijn aangebracht als de geschilderde nummers. Deze geschilderde nummers doen veronderstellen dat de gehele molen deze eeuw uit elkaar werd genomen, of dat daartoe een plan heeft bestaan. Over de aanleiding hiertoe is voornamelijk niets bekend. De molen zou in 1912 bliksemschade hebben opgelopen waarbij de molenstenen naar buiten geslingerd zouden zijn en met onderdelen van andere molens hersteld zijn.³³ In de molen is geen bevestiging te vinden van deze bewering. De schade was blijkbaar beperkt. Van andere ernstige calamiteiten is evenmin iets bekend.³⁴

Inscripties

Er werden ondermeer inscripties aangetroffen uit 1744 (2x), 1747 en 1762. Latere opschriften werden vrijwel alle met verf aangebracht.

Op een van de schoren van een zijwand is, boven een van de inscripties uit 1744, een fraaie stenen *stellingmolen* (een konische, van bakstenen gemetselde molen met een houten omloop) ingesneden met eronder de initialen *AVDS*. De initialen daaronder kunnen verschillend gelezen worden. Er lijkt te staan *AVDM*, vermoedelijk van Anna Maria van de Mosselaar, de vrouw van Jan van Lith. Eronder staat het jaartal 1747.

Op een andere schoor zijn boven elkaar twee standerdmolens ingesneden. Een inscriptie 1711 is niet zonder twijfel. De wijze van insnijden en de vorm van de cijfers lijken niet achttiende eeuws.

De op veel balken voorkomende opschriften van de molenaars Van Lith, die de molen vanaf omstreeks 1750 bemaalden,³⁵ doen veronderstellen dat van de houten constructie in het verleden slechts weinig vervangen werd. Nog aanwezig zijn de inscripties: HvL, IVLith 1837, IvLith 1840, PVL, en de opschriften: A V Lith te

Rosmalen 1851, ACV Lith, (vermoedelijk:)

NVL, PV Lith.

Behalve deze zijn thans nog de volgende inscripties aanwezig: VDH 1762, N vd RAS 1937, JMF 1945, de opschriften

Afb. 6. Schoor van de linkerzijwand met een van de twee identieke inscripties uit 1744. Bemerk ook het geschilderde nummer 05. (Foto: BAD)

VDLV 1836, NHS 1876, ISB 1892 (de 2 is niet zeker), 19CG16, en de ongedateerde opschriften LB, IVH IN.I 83.L, HVDM (interpretatie niet zeker), MVDV, OVDV, en nog enkele onleesbare inscripties. Een aantal hiervan zullen van knechts zijn. Gezien de ongebruikelijke plaats op een kruisplaat kan het opschrift NHS 1876 ook van een molenmaker zijn.

Op een van de daklijsten zou de inscriptie *Nooit Gedagt 1801 Jan van Lith* gestaan hebben.³⁶ Deze inscriptie ging vermoedelijk bij de restauratie van 1985 verloren. Ongetwijfeld hebben op de toen eveneens vervangen rechter steenlijst ook nog vele inscripties gestaan.

Wapenschilden

In 1931 zou er in de voet een steen met twee wapenschilden en daarboven een gravenkroon zijn waargenomen.³⁷ Deze steen wordt thans niet aangetroffen; het is niet zeker of deze er geweest is.

Aan de achterzijde van de molenkast bevonden zich twee identieke wapenschilden met een leeuw, die in de ene klauw een zwaard, in de andere een pijlenbundel vasthoudt. Dit was het wapen van de Staten-Generaal van Nederland.³⁸ Boven de schilden was een gravenkroon. Het plaatsen van deze gravenkroon is merkwaardig. Schilden en kronen waren kennelijk uit hout gesneden. De schilden bevonden zich op het beschot, onder tegen de daklijsten. De kronen waren op de koppen van de daklijsten bevestigd. Het ene wapen was gespiegeld geplaatst, zodat de leeuwen naar elkaar toe keken. Deze wijze van plaatsen noemt men in de heraldiek *courtoisie*.

Het is opmerkelijk dat deze schilden de eeuwen getrotseerd hebben. Ze zijn vermoedelijk bij de restauratie van 1959-1960 verdwenen; ze waren zeker in 1963 niet meer aanwezig. Detailfoto's van de achterzijde van de molen bieden echter de mogelijkheid replica's van deze schilden te vervaardigen.³⁹

Afb. 7. De molen tijdens de restauratie van 1996. Foto genomen na het aanbrengen van de linkerzijwand. (Foto: BAD)

Van andere molens afkomstige onderdelen

Het *gaffelwiel* van het *luiwerk* (het hijswerk voor het omhooghalen van de zakken graan; over het gaffelwiel loopt de eindloze *gaffelreep*; gaffelwiel en -reep zijn een hulpmiddel voor de bediening van het hijswerk) is gemaakt van een licht kroonwiel (een tandwiel waarvan de tanden evenwijdig aan de as staan). Een dergelijk licht kroonwiel is ongebruikelijk in windmolens; kennelijk is het afkomstig uit een rosmolen. In ros-korenmolens en grutterijen komen gewoonlijk geen kroonwielen voor. Het is daarom het meest waarschijnlijk dat dit wiel uit een ros-oliemolen afkomstig is. Deze waren zo algemeen dat de herkomst niet eenvoudig te achterhalen

zal zijn. Een herkomst uit de ros-oliemolen bij Heer en Beek ligt voor de hand, maar is niet te bewijzen.

De molen had tot voor kort twee geklonken stalen *roeden* (de twee door de kop van de as gaande balken die deel uitmaken van de wieken) uit het constructiebedrijf Fransen in Vierlingsbeek. Blijkens de fabricagegegevens leverde Fransen op 6 september 1925 een *buitenroede* aan de gebr. Van Lith te Rosmalen⁴⁰ (de roeden gaan voor elkaar langs door de askop; de binnenroede draait het dichtst langs de molen. Een binnenroede heeft een bocht van circa 20 tot 40 cm., waardoor de uiteinden iets naar voren staan. De buitenroede is recht). Een andere roede werd niet door Fransen geleverd voor de molen van Rosmalen. Op een foto van vóór 1943 is te zien dat de binnenroede toen een stalen roede was, vermoedelijk van het fabrikaat Pot of Pannevis.⁴¹ Het is nog niet bekend wanneer deze stalen roede gestoken is. Oorspronkelijk heeft de molen houten roeden gehad.

Op een recent vervangen deel van het beschot van het *voorkeuvelens* (het deel van de molenkast naast de wiekenas) stond met potlood geschreven: *Binnenroe gebroken 24 September 1943*. Op de binnenzijde van het deurtje van het kastje tussen de moerstijlen aan de linkerkant van de molen staat: *12 Juli nieuwe binnenroe gestoken in Juli 1944*. Daar Fransen geen binnenroede leverde voor deze molen, moet deze roede tweedehands zijn. Dat blijkt ook uit het feit dat de in 1944 als binnenroede gestoken roede feitelijk een buitenroede is. De maten komen overeen met een op 1 mei 1908 door Fransen voor de molen van Vierlingsbeek-Groeningen geleverde roede. Deze molen werd in 1944 onttakeld wegens oorlogsschade.⁴² Dat de in 1944 gestoken roede ouder was dan de in 1925 gestoken buitenroede blijkt uit de mate van roestvorming. De binnenroede was al in 1985 vervangen.

De dit jaar vervangen buitenroede had een

bocht van 20 cm., hetgeen eerder aan een binnenroede doet denken, maar is kenmerkend toch de originele buitenroede. Op oude foto's is te zien dat de molen lange tijd een halve, vermoedelijk stalen, roede gehad heeft als *staartbalk* (de enigszins omlaaghangende balk aan de achterzijde van de molen die tezamen met de trap en de schoren dient om de kast op de wind te kunnen draaien). Omdat de molen op de oudste van die foto's nog een houten *borstroede* (een roede, bestaande uit een korte, zware balk, waaraan de wieken op aparte balken bevestigd zijn) heeft, lijkt het onwaarschijnlijk dat deze halve roede van de molen zelf afkomstig was. Deze halve roede werd al in de jaren zestig vervangen door een houten staartbalk. Enkele jaren geleden werden de van de ros-oliemolen van Rosmalen afkomstige *kantstenen* opgesteld tegen het talud van de verhoging waarop de molen staat. In een oliemolen wordt olie geperst uit oliehoudende zaden. De kantstenen wrijven niet met hun vlakke kanten over elkaar, maar rollen rechtopstaand over een derde steen. Op 26 maart 1844 was door de heer Van de Mortel een verzoek gedaan tot oprichting van een ros-oliemolen bij de hoeve Heer en Beek aan de straatweg van 's-Hertogenbosch naar Grave.⁴³

Restauratie

Recent werd de restauratie van de molen voltooid, welke zorgvuldig werd uitgevoerd door molenmaker W. Coppens uit Bergharen. Het meest ingrijpend bij deze restauratie was het grotendeels vervangen van het gebint van de linkerzijkant van de molenkast.⁴⁴ Daarnaast werden de buitentrap met bijbehorende balken en de stalen *buitenroede* vervangen. Tenslotte werd de gehele molen opnieuw geschilderd. Bij de vorige restauratie, die in 1985 plaatsvond, waren de rechterzijkant en de andere roede al vervangen. Was toen de gehele zijkant vervangen, met verlies van alle inscripties, nu is er voor gekozen een

aantal balken te herstellen om deze opnieuw te kunnen gebruiken. Hiermee konden een aantal interessante inscripties behouden blijven, onder andere een schoor waarop de oudste inscriptie. In 1985 hanteerde men nog andere uitgangspunten bij restauraties.

Molentjes

Op oude foto's zijn steeds twee kleine molentjes op beide hoeken van de achterzijde van de molen te zien. Deze bestaan uit een verticaal asje, waar twee plankjes doorgestoken zijn die vier rechte schoepen vormen. Ze gaan draaien doordat ze voor de helft in de luwte van de kast zitten. Deze molentjes zijn een hulpmiddel om te bepalen of de molen goed op de wind staat: staat de wind schuin op de molen, dan zal een van de molentjes niet draaien. Maar behalve een nuttige functie hebben deze molentjes vooral een decoratieve functie. Hopelijk kunnen deze ook weer eens aangebracht worden.

De nadagen van het molenaarsbedrijf

Al aan het einde van de vorige eeuw was op enige afstand van de molen een met een stoommachine aangedreven maalderij gebouwd om minder afhankelijk te zijn van de wind. Deze stoommachine had een verwarmd oppervlak van 11 m² en leverde een vermogen van 8 PK.⁴⁵ In januari 1916 werd deze vervangen door een zuiggasmotor van 25 PK van het fabrikaat Dekkers & Zn. te Roosendaal (een zuiggasmotor is een verbrandingsmotor die kolengas als brandstof gebruikt).⁴⁶ De zuiggasmotor maakte tenslotte weer plaats voor een elektromotor. De motormaalderij is inmiddels weer verdwenen.

Besluit

Toen de molen temidden van de akkers stond werd aan Wijnant van de Wijngarde toestemming verleend de windmolen van Rosmalen, waarschijnlijk dus een van de voorgangers van de molen aan de Molen-

straat, te verplaatsen omdat de wind te veel belemmerd werd door huizen en bomen. Men kan zich slechts afvragen welke gedachten bij Wijnant zouden opkomen als hij de molen anno 1996 nog eens kon zien.

Molens werden door de eeuwen heen gebruikt als werktuigen ten dienste van de mens. Meer dan andere monumenten waren ze getuige van de dagelijkse strijd om het bestaan. De oudere generatie heeft de molens nog in bedrijf gezien, terwijl de jongere generatie zich slechts met moeite zal kunnen voorstellen welke plaats de molen in de samenleving innam. De standerdmolen van Rosmalen, waarvan de geschiedenis teruggaat tot de middeleeuwen, laat ons nog een glimp zien van zijn bewogen geschiedenis. De molen verdient de aandacht van de gemeente, zodat ook de generaties na ons dit "gebouwde document" kunnen lezen.

De windmolen bleef in gebruik tot 1947. Vanaf toen bleef het bijna dertig jaar stil in en om de molen. Sindsdien was hij regelmatig draaiend te zien dankzij de inzet van vrijwillige molenaars. Deze stelden de molen ook open voor bezichtiging. Hopelijk zal dit ook na de restauratie en de overname van de molen door de nieuwe gemeente 's-Hertogenbosch voortgezet worden. ■

Noten

1. Een algemene verhandeling over de standerdmolen is te vinden in de monografie van Erik Tijman, Jan Scheirs en Dick Zweers, *De Standerdmolen* (Utrecht 1994).
2. Michael Harverson, *Persian Windmills* (The International Molinological Society, 1991).
3. A.C. Enkelaar, H.A. Visser e.a., *De molens in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden* (Hardinxveld-Giessendam 1993) 74.
4. J.Th.M. Melssen, Windmolens in de Meierij van 's-Hertogenbosch, in: *Brabants Heem* 30 (1978) 139-141.
5. Van der Steen, Heerlijke rechten der "Heren van Daalenbroeck" te Herten in de 18e eeuw, in: *Maasgouw* LXXXVI (1976) 71-93.
- 6* Oscar de Valk, *De standerdmolen van Rosmalen*.

- * Henk de Werd, Molens en Molenaars, in: *Oud Rosmalen* (1987) 30-65. Helaas vermeldt de auteur geen bronnen.
- * Henk de Werd, Engeland - de Engelandse Watermolen etc., in: *Rosmalen vroeger* (z.p., z.j.) 302-304.
- * C.J. Hellemons, De standerdmolen van Rosmalen, in: *Rosmalla* 1 (1991) nr. 4 p. 23-29. Deze auteur heeft zijn gegevens ontleend aan de eerstgenoemde publicatie van Oscar de Valk.
- * C.J. Hellemons, De standerdmolen, in: *Rosmalla Extra* dl. 1 (1993) 30-32.
- 7. Voor dit artikel werden de documenten uit de Boscche Protocollen niet opnieuw bestudeerd.
- 8. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud-rechterlijk archief, inv.nr. 1176 fol. 177v-178. De interpretatie van Henk de Werd dat de windmolen en de *Creytenmolens* verschillende molens waren is blijkens andere documenten waarschijnlijk onjuist.
- 9. A.C.M. Kappelhof, *Het Archief van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch*, regesten van oorkonden, dl. IV ('s-Hertogenbosch, 1981) nr. 1176: "... hun windmolen gend. CREYTENMOLEN met zijn grond in Rosmalen gelegen tussen Rosmalen en Berlicum ...".
- 10. Ton Kappelhof, *Het Archief van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch*, regesten van oorkonden, dl. V ('s-Hertogenbosch, 1984) nr. 1324b: "een stuk land gelegen in Berlicum en in Rosmalen AN DIE AUDE MOELN".
- 11. De Werd, 1987, p. 31 en 32.
- 12. De Werd, 1987, p. 31.
- 13. De Werd, 1987, p. 31.
- 14. J.C.M. Poelman ss.cc., *Van klooster tot psychiatrisch ziekenhuis, geschiedenis van Coudewater* (z.p. 1968) 133.
- 15. Wellicht zijn over de periode als domeinmolens gegevens te vinden in het *Archief van de ontvangers der Belastingen en de rentmeesters der Domeinen 1513-1828*, berustend in het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch.
- 16. De term *in de schrank staan* wordt niet vermeld in P.H. Vos en A. Weijnen, *Woordenboek van de Brabantse dialecten*, deel II, aflevering 2, *Molenaar* (Assen 1983); noch in H.H.A. van de Wijngaard en H. Crompvoets, *Woordenboek van de Limburgse dialecten*, aflevering 3, *Molenaar* (Assen/Maastricht 1991). Gezien de algemene betekenis van schranken nemen we aan dat ermee bedoeld is dat de wieden schuin stonden (als de letter x) omdat de kans op blikseminslag dan het geringst is.
- 17. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief Raad van State inv.nr. 2155 - II: stukken betreffende de Coudewater (microfiches hiervan zijn aanwezig bij het Stadsarchief 's-Hertogenbosch). Met dank aan F. van Stokkum voor de transcriptie.
- 18. De Werd, 1987, p. 32.
- 19. De Werd, 1987, p. 33.
- 20. De naam van Hendri(c)k Deene(n) werd eveneens teruggevonden in documenten betreffende de molen van Lutlommel, (zie: J.W. Hagen, Een galde-

- rij vooruijt, in: *Te Lomelle op die Campine* 18 (1992) nr. 2/3 p. 5-37. Een inscriptie van deze molenmeester (aannemer) met het jaartal 1738 is nog te vinden op een tandwiel in de standermolen van Someren; zie opmeting in: A. Sipman, *Molenwielen* (Zutphen 1980) 118. Als bouwmeester bouwde hij in 1756 de kerk van Achel; zie: Luc van de Sijpe, Een uniek spotlied uit 1757 "Liedeken van de Torenbouwers tot Achelen", in: *Grevenbroeker Echo's*, Geschied- en Heemkundige Kring De Goede Stede Hamont (1993) nr. 5, p. 35 en 36. Blijkens dit artikel stelde Deenen in 1770 ook een plan op voor de bouw van de kerktoren in Maarheeze.
21. Geomorfologische kaart 1:50.000, blad 45.
 22. Chris de Bont, '...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...', Stichting Brabants Heem (Waalre 1993) p. 52 en 53 en kaart 2 blad 2.
 23. Bodemkaart 1:50.000, blad 45 's-Hertogenbosch west.
 24. A.C.M. Kappelhof, *Het Archief van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch*, dl. V nr. 1324b.
 25. * H.N. Ouwering, Uit den tijd van het dwangrecht der molens in de Meierij van 's-Hertogenbosch, in: *Noordbrabantse Almanak voor het jaar 1891* (Helmond 1891) 512-532.
* A. van Sasse van Ysselst, De molens in de voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch, in: *Taxandria* 37 (1930) 67-70.
 26. Topografische kaart 1:25.000, blad 45B.
 27. De Werd, Rosmalen vroeger (z.p., z.j.) 302-304.
 28. *Quarta pars Brabantiae cuius caput Sylvadicus*, Willem Jansz Blaeu 1644. Deze kaart is gepubliceerd in: Dieter R. Duncker en Helmut Weiss, *Het Hertogdom Brabant in Kaart en Prent* (Bussum 1983) 68-70.
 29. *Kaart Figuratief van het grootste gedeelte van Bataafsch Brabant*, Hendrik Verhees 1794.
 30. Mechelen Spierings, De watermolens van Herlaar, in: *Brabants Heem* 27 (1975) p. 12-27, met name p. 20. Of deze molen enige relatie had met de genoemde molens is vooralsnog niet duidelijk.
 31. De oudste, tot nu toe gevonden, vermelding van de constructie met twee maal twee moerstijlen is het bestek met tekening uit 1684 van de molen van Boxmeer. Deze molen had echter nog kruisen in de zijwanden in plaats van schoren. Archief Huis Bergh, 's-Heerenberg.
 32. De in 1668 door Jan ten Thije getekende molen van Doesburg had wel al schoren maar nog enkele moerstijlen, zodat deze twee constructies kennelijk onafhankelijk van elkaar tot ontwikkeling gekomen zijn. W. Zondervan, De windmolen van Jan ten Thije te Doesburg, in: *Archief De Graafschap* (1971) 39-46.
 33. C.J. Hellemons, De standermolen van Rosmalen, in: *Rosmalla* 1 (1991) nr. 4, p. 27.
 34. C.J. Hellemons plaatste in *Rosmalla Extra* dl. I (1993) p. 30 een foto van een door het oorlogsge-
weld 1940-1945 verwoeste standermolen. Dit betreft een andere molen; de standermolen van Rosmalen werd niet ernstig beschadigd tijdens deze oorlog. Zie de lijst van tijdens de Tweede Wereldoorlog ernstig beschadigde molens in: H.A. Visser, *Zwaaiende Wieken* (Amsterdam 1946) 204-206.
 35. De Werd, 1987.
 36. S.H.A.M. Zoetmulder, *De Brabantse Molens* (Helmond 1974) 504.
 37. *Voorlopige lijst van Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst, deel X, de provincie Noord-Brabant* ('s-Gravenhage 1931): "MOLEN: ten Z. van de spoorbaan een standermolen (1732, voorheen Rijksmolen), waarin een steen met twee wapenschilden onder een gravenkroon". Het is niet duidelijk waar het hier genoemde bouwjaar op gebaseerd is.
 38. Met dank aan de heer A.H. Hoebe te Waalre, deskundige op het gebied van de heraldiek. Volgens de heer Hoebe was het wapen zeker niet van de molenaarsfamilies Teulings of Van Lith.
 39. Zie ook De Werd, 1987 p. 60, of Hellemons 1993.
 40. Van het bedrijfsarchief van het constructiebedrijf van Fransen te Vierlingsbeek bleef alleen de lijst van de geleverde molenroeden behouden.
 41. Het onderscheid is te zien aan de constructie: een stalen roede bestaat uit tot een koker geklonken staalplaten. Die van Fransen hadden aan de achterzijde een goot, ontstaan door een eenvoudiger werkwijze bij de constructie. Roeden van Pot en Pannevis hebben geen goot; op foto's zijn deze laatste twee fabrikanten niet van elkaar te onderscheiden. Andere constructiebedrijven vervaardigden slechts weinig molenroeden.
 42. Robbert H. Verkerk, *Molens in het Land van Cuijk* (Cuijk 1988). De molen van Vierlingsbeek verdween in de slag om Arnhem in oktober 1944. Indien de in 1944 in Rosmalen gestoken roede inderdaad van Vierlingsbeek afkomstig is, dan was deze roede toen al uitgenomen.
 43. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Archief gemeente Rosmalen 1811-1932, inv. nr. 1232: stukken betreffende de molens. Blijkens Dr. I.J. Brugman, *Statistiek van de Nederlandse Nijverheid aan het begin van de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1956) was in 1816 nog geen oliemolen aanwezig.
 44. In dit artikel wordt de wiekenzijde aangeduid als voorzijde. Met linkerzijde wordt de zijde bedoeld die men links ziet, staande aan de achterkant van de molen.
 45. Jaarverslagen gemeente Rosmalen.
 46. Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosche Courant, 1 februari 1916.

N.H. Jurgens is medewerker van de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van 's-Hertogenbosch, en molensdeskundige.